

Politologiya Fənni Üzrə Kollokvium
Suallarının Cavabları

<i>Sıra №</i>	
1	Politologiyanın metodoloji əsasları. Politologiyanın tədqiqat obyektinin genişliyi və mürəkkəbliyi burada istifadə olunan metodların və tədqiqat üsullarının rəngarəngliyini şərtləndirir. Politologiyada digər ictimai elmlərin istifadə etdikləri bir sıra metodlardan, habelə riyazi metodlardan istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Ümumməntiqi metodlar: analiz və sintez, abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, induksiya, deduksiya, analogiya və modelləşdirmə; 2. Nəzəri metodlar: fikri eksperiment, riyazi formalaşdırma, aksiomatik metod, abstraktdan konkretə keçid, hipotez-deduktiv metod, tarixi təsvir metodu və s. Politologiyada sistem metodu geniş istifadə olunur. Kibernetika və informasiya nəzəriyyəsiindən əxz olunan bu metodun köməyi ilə tədqiqat obyekti bütöv bir tam kimi qavranılır və onun ayrı-ayrı hissələri hərtərəfli öyrənilir. Sistem təhlili aşağıdakı üsulları əhatə edir: 1. Sistem. Siyasi həyat davranış sistemi kimi qavranılır. 2. Mühit. Sistem mühitə daxildir və onun təsirinə məruz qalır. 3. Cavab reaksiyası. Sistemdə baş verən proseslər və dəyişikliklər sistem üzvlərinin bu və ya digər təsirlərə cavabı, alternativ davranışı nəticəsində ortaya çıxır. Politologiyada sistem metodu üç səviyyədə tətbiq olunur: - bütöv bir tam kimi siyasi sistemlər (dünya təsərrüfat sistemi, ayrıca bir ölkənin siyasi sistemi və s.); - ayrı – ayrı global sistemlərin hissələri - yarım sistemlər (partiya sistemləri, yerli hakimiyyət sistemi və s.); - siyasi sistem elementləri (siyasi partiyalar, hökumət, vətəndaş və s.). Biheviörçu metod siyasi hadisələri ayrı-ayrı insanların, yaxud qrupların fəaliyyətində (davranışında) təcəssüm etmiş halda öyrənir. Şəxsiyyətin siyasi davranışının müşahidə edilməsi ya bilavasitə müşahidə, ya da dolayı yolla məlumat toplamaqla (eksperiment, anket və s.) empirik informasiya əldə etmək məqsədini güdür. Bu zaman üç başlıca üsuldən istifadə olunur; siyasi fəallığın statik tədqiqi, anket tədqiqatı və müsahibə, laboratoriya eksperimenti. Müqayisəli təhlil metodu. Onun mahiyyəti siyasi proseslər və təsisatlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxartmaqdır. Müqayisə metodu müəyyən şərtlər daxilində tətbiq edilə bilər: a) müqayisə eyni cins siyasi

	sistemlər arasında aparılmalıdır, məsələn, prezident idarə üsulu qərarlaşmış ölkənin siyasi sistemini bu cür idarə üsulu mövcud olan ölkənin siyasi sistemi ilə müqayisə etmək olar; b) müqayisə seçilmiş obyektlərin yalnız təsviri ilə kifayətlənməməli, onların daha geniş perspektivli və əhatəli müqayisəli təhlilinə əsaslanmalıdır. Ən mühüm metodlardan biri qərarın qəbul edilməsi metodudur. Buna aiddir: qərarın qəbul edildiyi mərkəz (siyasi fəaliyyət subyekti); qərarın qəbul edilməsi prosesi; siyasi qərar; siyasi qərarın reallaşdırılması.
2	Politologiya elminin predmeti, kateqoriyaları və funksiyaları Politologiyanın bir tədris fənni kimi meydana gəlməsi Frensis Leyberin adı ilə bağlıdır. Onun 1857-ci ildə ABŞ-ın Kolumbiya universitetində siyasət nəzəriyyəsi üzrə oxuduğu mühazirələr burada 1880-ci ildə Con Bercess tərəfindən ali siyasi məktəb yaradılması üçün zəmin hazırladı. 1949-cu ildə YUNESKO-nun nəzdində Beynəlxalq siyasi elmlər assosiasiyası yaradılmışdır. Müstəqil elm sahəsi və tədris fənni kimi politologiya respublikamızda 90-cı illərdən öyrənilir. Müasir elmi ədəbiyyatda «Politologiya» termini bir neçə mənada işlədilir. Geniş mənada politologiya siyasət haqqında bütün bilikləri əhatə edən elm sahəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu halda politologiya siyasəti öyrənən bütün konkret elm sahələrini-siyasi fəlsəfəni, siyasi sosiologiyayı, siyasi psixologiyayı, siyasi təsisatları, o cümlədən dövlət nəzəriyyəsini və s. özündə birləşdirir. Politologiyanın belə izahı bu barədə tarixən qərarlaşmış ənənəvi baxışlarla əlaqədardır. Bir qədər məhdud mənada politologiya siyasəti, siyasi prosesləri, təsisatları, bir sözlə, siyasi elmin obyektini və predmetini təşkil edən problemləri öyrənən elm sahəsi kimi qəbul edilir. Bu mənada politologiya siyasətin ümumi nəzəriyyəsi rolunda çıxış edir və siyasəti öyrənən digər elm sahələrindən fərqlənir. <i>Onun predmetini siyasət, siyasətin təsisatları vasitəsi ilə cəmiyyət və şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətləri təşkil edir.</i> Politologiyada elmi anlayışlar sistemi çox mühüm rol oynayır. Onların arasında «siyasi hakimiyyət» anlayışı əsas anlayış hesab edilir. Politologiyanın anlayış və kateqoriyalarının spesifikasiyi ondan ibarətdir ki, onlar siyasi hakimiyyətin müxtəlif tərəfləri və münasibətlərini aşkara çıxarır və ifadə edir. Hər bir elm kimi, politologiyanın da öz kateqoriyaları vardır. Kateqoriyalar hər bir elmin predmetinin ən ümumi, fundamental anlayışlarıdır. Politologiyada hər şeydən əvvəl digər sosial elmlərin kateqoriyalarından (hüquq, cəmiyyət, sinif, etnos, qrup və s.) istifadə olunur. Bundan əlavə, ictimai fikir tarixindən gələn bir çox kateqoriyalar (ailə, təbiət, insan və s.) politoloji tədqiqatlarda geniş istifadə olunur. Deyilənlərdən əlavə, hər hansı başqa bir elmdə olduğu kimi,

	politologiyanın da bilavasitə tədqiqat predmetini əks etdirən kateqoriyalar sistemi vardır. Bura daxildir: siyasət, siyasi həyat, siyasi sistem, siyasi hakimiyyət, siyasi hərəkət, siyasi münasibətlər, siyasi qrup, siyasi mənafe, siyasi fəaliyyət, siyasi təsisat, siyasi ideologiya, siyasi sərvət, siyasi proses və s. Politologiya cəmiyyət həyatı ilə rəngarəng əlaqələrə malik elmi fənn olub müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalardan ən mühümləri idrak, idarəetmə, tərbiyəvi və proqnozlaşdırıcı funksiyalardır. İdrak funksiyası siyasi inkişaf meylinin öyrənilməsi və müxtəlif siyasi hadisələrin, proseslərin dəyişilməsi ilə əlaqədardır. Siyasi həyatın elmi idrakında empirik politoloji tədqiqatlar siyasi hadisə iştirakçıları və onların tələbləri, siyasi mənafe, mədəni səviyyələri, davranışları haqqında, konkret siyasi şəraitdə ictimai rəy haqqında ilkin məlumat verir. Beləliklə, empirik tədqiqatlar cəmiyyətin siyasi həyatının, onun müəyyən sahələrinin dərk edilməsi üçün informasiya bazası yaradır. Politologiyanın idarəetmə funksiyasının səciyyəvi cəhəti cəmiyyətin siyasi həyatı və siyasi praktika ilə sıx əlaqəsindən ibarətdir. Politologiya siyasi inkişaf meylini aşkara çıxararaq səmərəli siyasi rəhbərliyin və ictimai prosesləri idarə etməyin həyata keçirilməsi üçün konkret məlumat verir. Politologiya siyasi fəaliyyət idarə edilərkən siyasi qərarlar qəbul edilməsi problemini xüsusi olaraq nəzərdən keçirir. Buraya siyasi qərarların hazırlanması, problemi doğuran şəraitin təhlili, qüvvələr nisbətində qiymət verilməsi, siyasi hadisələrin iştirakçılarının qüvvə və təsir səviyyəsi, müxalifət qüvvələrinə əks təsir göstərilməsi daxildir. Beləliklə, politologiyanın idarəetmə funksiyası siyasi proseslərə rəhbərliyin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələlərində, əməli tövsiyələrin hazırlanmasında, siyasi hadisələrin idarə edilməsində özünü əyani surətdə göstərir. Politologiyanın tərbiyəvi funksiyası özünü cəmiyyətin siyasi inkişafının dərk edilməsində və siyasi sistemin inkişafının perspektiv və ən yaxın gələcək üçün məqsədləri haqqında tövsiyələr hazırlanmasında, siyasi hakimiyyət, siyasət, siyasi sistem və s. haqqında müxtəlif konsepsiyaların elmi funksiyalarında, siyasi nəzəriyyənin yayılmasında, mütəxəssis kadrların hazırlanması və onların siyasi elmi öyrənmələrində təzahür etdirir. Proqnozlaşdırıcı funksiya. Politoloji tədqiqatların dəyəri onların yalnız siyasi proseslərin bu və ya digər meylinin nə dərəcədə düzgün əks etdirilməsi ilə deyil, eyni zamanda konkret siyasi vəziyyət şəraitində adamların mənafeyinə uyğun olaraq mütərəqqi siyasi dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş, elmi surətdə əsaslandırılmış proqnozlarla nə dərəcədə başa çatması ilə müəyyən edilir.
3	Qədim dövrdə Azərbaycanda siyasi fikirlər Azərbaycan xalqının siyasi fikrinin sistemli şəkildə şərh olunduğu ilk böyük yazılı abidəsi «Avesta»dır. Dualist təlim olan zərdüştlük b.e.ə. VII – VI əsrlərdə dini-fəlsəfi sistem kimi qədim Azərbaycan və İran ərazisində

meydana gəlib, sonra daha geniş məkana yayılmışdır. Bu dinin yaradıcısı böyük Zərdüşt olmuşdur. O, həm də bu dinin müqəddəs kitabı olan «Avesta»nın («Qanun»un) ən qədim hissəsinin müəllifidir. «Avesta» üç kitabdan – Vendidad, Yasna və Vispereddən ibarətdir. Əvvəlki iki kitabda toplanmış dini mərasimləri əks etdirən mətnlər – yaşıtlar «Avesta»nın ən qədim hissələri hesab olunur. Onlar irili- xırdalı müxtəlif vaxtlarda yaranmış iyirmi bir himnidir. Yasnanın əsas məzmununu Zərdüştün lirikası – qatlar təşkil edir. Vispered Yasnanın ayrı-ayrı hissələrinə əlavələrdir.

Zərdüştün ideyasını qısaca belə ifadə etmək olar: dünya qaydaları xeyir və şər, işıq və zülmət, həyat və ölümün mübarizəsindən asılıdır. Bütün kainatda müsbət başlanğıcın təcəssümü Ahura Mazda (Hörmüz), mənfininki isə Ahurə- Mau (Əhriman) hesab edilir. Onların hər ikisi «Sonsuz zamanın» yəni Allah sayılan Ervanın oğullarıdır. Şər daimi deyil, ondan azad olmağın, ruhu ondan təmizləməyin yolu oda sitayiş etməkdir. Od insanı təmizləyir, saflaşdırır, şəri məhv edir. Zərdüşt Hörmüzü müdafiə edənlərə, onun yolu ilə gedənlərə ölümdən sonra o dünyada əbədi xoşbəxtlik vəd edir, Əhrimanın tərəfdarlarının isə əbədi olaraq cəhənnəm əzabına düşər olacaqlarını göstərir.

Xeyir və şər mübarizəsi, doğrunun, ədalətin tərənnümü Zərdüşt etikasının əsasını təşkil etməklə, Mazda qanunları üçün başlanğıc kimi çıxış edir. Burada ən yüksək əxlaqi prinsip müqəddəs qanuna, ədalətli qaydaya tabe olmaqdır.

«Avesta»da dövlət insanların birgə ünsiyyət forması, bütün cəmiyyətin mühavizəsinin mühüm atributu hesab olunur, dövlət hakimiyyətinin möhkəmliyinin isə vətəndaşlarda mənəvi borcun tərbiyə edilməsi səviyyəsindən asılı olduğu göstərilir. Burada diqqəti cəlb edən daha bir cəhət ondan ibarətdir ki, Zərdüşt «cəmiyyət» və «dövlət» anlayışlarının eyni mənə daşdığını, öz növbəsində, dövlətin göylər səltənətinin yerdəki təcəssümü olduğunu bildirir. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, dövlət anlayışı burada hər hansı bir xarici nəzarətdən daxili müstəqillik, suverenlik, ayrıca götürülən bir ərazi də zərdüştlük dininin ardıcılıqları üzərində şəriksiz hökmranlıq imkanı kimi nəzərdən keçirilir.

«Avesta» güclü dövlət hakimiyyətini təbliğ edir. Burada göstərilir ki, dövlətə xeyirxah hökmdar başçılıq etməlidir. Dövlət başçısı eyni zamanda ali dini başçı, xalqın fikirlərini və arzularını istiqamətləndirən ideoloq olmalı, xalq arasında zərdüştlüyü yaymaqla məşğul olmalıdır.

Maniheizmin banisi Mani(216-273) olmuşdur. Zərdüştlükdən faydalanan Mani, dünyanı dualist bir anlamla izah edir. Onun fikrinə görə yaxşılığın mənşəyi və əsası işıq, pisliliyin mənşəyi olan qaranlıq (zülmət) və yaxud şeytan və maddə daim mübarizə halındadır. Kiçik aləm olan insanın bədənini qaranlıqlar hökmdarı, ruhunu işıq hökmdarı yaratmışdır. Qaranlıq pisliliyin yaradıcısı, işıq isə yaxşılığın yaradıcısı olduğu üçün onların hər ikisi Allah ilə eyniləşdirilir. Mani bütün varlığı bu iki yaradıcı qüvvə arasındakı mübarizə ilə izah edir. Mani təlimi eyni zamanda yəhudi və xristian

	dinlərinidən də istifadə etmişdir. Məzdəkilərin ideyaları Azərbaycanda da yayılmış və sonralar xürrəmilər tərəfindən davam etdirilmişdir.
4	Qədim Çində siyasi ideyaların inkişafı xüsusiyyətləri (Konfutsi, Daosizm) Bu kimi dini-mifoloji təsəvvürlər nəinki ilkin sivilizasiyaların yenidən təşəkkül tapmış olduğu sosial-siyasi həyatı əhatə etmiş, habelə e.ə. 2-ci və 1-ci minilliklərdə Qədim Çində, Hindistanda mövcud olmuş bir sıra təlimlərdə (Vedlərdə, Upanişadlarda və Manu qanunlarında) özünü göstərmişdir. E.ə. 6-5 əsrlərdə yaşamış böyük çin mütəfəkkiri Konfutsi öz təlimlərində cəmiyyətin sosial-siyasi həyatını üç dövrə bölür və onların təsnifatını aşağıdakı kimi verir: Birincisi - Nizamsızlıq Mərhələsi ibtidai qruplar arasında sosial nəzarətdən kənar olan primitiv anarxiya ilə, daimi müharibələrlə xarakterizə olunur; İkincisi - Stabilitet Mərhələsi ailənin və xüsusi mülkiyyətin müəyyən dərəcədə sosial nəzarətin saxlanmasına uyğun gələn dövr kimi təsvir olunur; Üçüncüsü - Böyük Uyğunlaşma Mərhələsi sosial intizamın stabilləşməsi, cəmiyyət üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərində ümumi mülkiyyətin, qarşılıqlı hörmətin və xeyirxahlığın bərqərar olması formasında səciyyələnir. Konfutsinin təliminə görə dövlət hər bir cəmiyyətin sosial özəyi olan ailənin sinonimi kimi çıxış edir. Burada idarəçilik ierarxik qaydada, yəni yuxarıdan aşağıya təbəçilik prinsipi əsasında həyata keçir. Bu prinsip patriarxal-paternalist xarakter kəsb edir. Yəni mənə etibarilə burada idarəetmə təkcə siyasi funksiyanın yerinə yetirilməsi ilə bitmir, eyni zamanda humanizm, qayğıya və s. əsaslanır. Qədim siyasi ideyalar Konfutsidən sonrakı təlimlərdə də davam edir. Mo-szı (e.ə. 479-400), Lao-szı (e.ə. VI-V əsrlər), Legistlər (Şan Yan, e.ə. 390-330) öz təlimlərində dövlət, hakimiyyət, ümumiyyətlə cəmiyyətdə siyasi münasibətlərlə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürürlər.
5	Platonun siyasi ideyaları (e.ə.427-347) Platon (e.ə. 427-347) özünün siyasi görüşlərinə görə, siyasi fəaliyyətinin xarakterinə görə Afina aristokratiyasının ideoloqu kimi çıxış edir. Sokrat kimi, Platona görə də mənəvi həyat özünün ən yüksək təzahüründə məhz insanların olduqca az bir hissəsinə, seçilmiş olanlara – aristokrat quldarlara xasdır; demos (xalq) yalnız mənəviyyatı inkar olunanlara aiddir. Qulları isə Platon ümumiyyətlə insan olaraq qəbul etmədiyindən, məhz bu baxımdan da o, öz siyasi görüşlərində demokratiyanın mövcudluğunu qeyri-mümkün hal sayırdı. Dövlət haqqında təlimində Platon «ideal dövlət» layihəsini irəli sürürdü ki, ədalətin və qanunun təntənəsini məhz belə bir dövlətdə görürdü. Çünki, ona görə, ierarxik tabelik prinsipi («mütləq ruh», «ruh», «insan») və

	həmin prinsipə görə də insanların müvafiq olaraq hakimlərə, onların köməkçilərinə və istehsalçılara bölünməsi vahid təmin öz prinsipidir. Platonun «ideal dövlət»ində cəmiyyət üç silkə bölünür: birinci – filosoflar, yaxud edarəedənlər, ikinci – mühafizəçilər (döyüşçülər), üçüncü – əkinçilər və sənətkarlar. Dövlət hakimiyyəti seçilmiş olan filosoflar – aristokratlara (əqli və mənəvi cəhətdən zəngin olanlara) məxsus olmalıdır. Mühafizçilər dövlətin zor aparatını yaradırlar və aristokrat-quldarların sinfi hökmranlığını qoruyurlar. Əkinçilər və sənətkarlar dövlət və cəmiyyət üçün bütün zəruri olan yaşayış vasitələrini istehsal edirlər. Platona görə, hər bir dövlətdə ictimai əmək bölgüsünün bu prinsipi pozulmamalıdır, əks halda mövcud cəmiyyət quruluşu öz ədalətli idarəçilik sistemini itirə bilər. Platon aristokratik respublikanı, yaxud monarxiyanı «ideal dövlət» hesab edir. Bununla yanaşı o, dövlət formalarından timokratiyanı, oliqarxiyanı, demokratiyanı və tiraniyanı isə pis idarə forması olaraq görürdü. Ona görə, timokratiya «ideal dövlətin» in tələbələrinə cavab vermir, amma hər halda ona yaxınlaşır. Oliqarxiya ancaq bir yığım varlılıra, tacirlərə xas olduğundan, Platon onu daha aşağı həddə qoyurdu. Platon tənqidinin başlıca predmeti – demokratiyadır, birinci növbədə isə Afina quldarlıq demokratiyası.
6	Antik siyasi fikrin inkişafında Aristotelin rolu (e.ə.384-322) Aristotel (e.ə. 384-322) antik siyasi fikrin inkişafında xüsusi rol oynayır. Onun siyasi görüşləri «Etika», «Siyasət», «Afina siyasəti», «Nikomaxın etikası» və s. əsərlərində əks olunur. Aristotelin siyasi görüşləri onun quldarlıq dövlətinin möhkəmləndirilməsi zəruriliyi haqqında fikrinə söykənirdi. Buradan çıxış edərək o, hesab edirdi ki, bir insan üçün qul, digəri üçün ağa-quldar olmaq faydalı və ədalətlidir. Belə bir halın təbii-tarixi düzgünlüyünü bildirməklə, o təsdiq edirdi ki, güya həm quldarın və həm də qulun qarşılıqlı birliyinə maraqların ümumiliyi rəhbərlik edir. O, quldarla qulun münasibətini insanın cismi və ruhu arasındakı münasibətlə eyni dərəcədə götürərək bildirirdi ki, ruh cismə necə baxırsa, öz təbiətinə görə onun üzərində necə ağalıq və onu idarə edirsə, quldar da qula münasibətini o cür göstərir. Aristotel qulu quldara məxsus olan «danışan alət» hesab edir, onun cəmiyyətdə yalnız «ictimai heyvan» olduğunu bildirirdi. Aristotel quldarlıq cəmiyyətinin sosial tərkibinə belə bir nümunədən yanaşaraq, eyni zamanda dövlətin yaranmasının ailədən irəli gəlməsi nəzəriyyəsini irəli sürürdü. İnsanların ünsiyyətinin ilkin növü Aristotələ görə, ailədir. Onun fikrincə, ailədə er və arvad, ata və uşaqlar, ağa və qul eyni ilə dövlətdə hakimiyyətlə əhalinin arasındakı idarəçilik prinsipinin analoqudur. Quldarlıq ailəsi, Aristotələ görə, cəmiyyətdə ağa və qul arasındakı münasibətdə ilkin başlanğıc nüvədir ki, buradan da dövlət yaranmışdır. O, bir neçə ailənin birləşməsini «əhali» adlandırmış, həmçinin belə bir prosesi ailənin dövlətədək olan keçid forması hesab etmişdir.

	Platonun aristokratik «ideal dövlət» nəzəriyyəsini qəbul etməyərək, Aristotel özünün quldarlıq dövləti nəzəriyyəsini yaratmışdır. Bu dövlət, ona görə insanların ünsiyyətinin daha təkmilləşmiş formasıdır. Onun fikrincə, dövlətdə hakimiyyət heç bir varlıya, heç bir kasıba deyil, ancaq quldarların orta təbəqəsinə məxsus olmalıdır. Aristotel dövlət formalarını «normal» (monarxiya, aristokratiya və politiya) və «qeyri-normal» (tiraniya, oliqarxiya və demokratiya) növlərinə ayırırdı. Ən yaxşı dövlət formasını o, «orta olanı» - politiyanı qəbul edir və bu dövlət formasını monarxiyanın və demokratiyanın müsbət elementlərinin birləşməsində görürdü. Tiraniyanın isə ən pis dövlət forması olduğunu göstərir.
7	Şəxsiyyətin siyasi fəaliyyətinin istiqamətləri
8	Ellinizm dövrünün siyasi fikirləri Bu dövrün cəmiyyətin ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, onun siyasi həyatında da mühüm dəyişikliklərlə əlamətdar olduğu əksəriyyət tərəfindən qəbul edilir. Hər şeydən əvvəl, həmin dövr bəşər tarixində böyük bir dövrə – antik demokratiya və onunla əlaqədar siyasi mədəniyyətin çiçəklənməsi dövrünə, iqtisadi, mənəvi və siyasi müstəqilliyə malik olan bir sıra polislərin (şəhər-dövlətlərin) varlığı dövrünə son qoydu. Bundan əlavə orada təkhakimiyyətlik (monarxiya və tiraniya, ən yaxşı halda isə oliqarxiya) dövrü başlayır ki, bu da ən ümumi tənzimləmə və dövlətin xalqdan ayrı düşməsi kimi xarakterizə olunur. Antik dövrdən fərqli olaraq ellinizmdə azad insanların, xüsusilə, filosofların fəlsəfi dünyagörüşündə olduğu kimi, siyasi baxışları, görüşləri və düşüncələri də daha artıq azadfikirlik, plyuralizm mövqelərindən deyil, bir daha hakim dairələrin maraqları əsasında təzahür tapır. Bu cəhət ellinizm dövrünün sonlarında, daha dəqiq desək, erkən xristianlığın meydana gəldiyi tarixi bir şəraitdə getdikcə qüvvətlənir. Ellinist insanı – bu daha, artıq suveren polisin vətəndaşı deyil, əksinə, nəhəng bir monarxiya dövlətinin daxilində öz hüquqlarını (əlbəttə, azad insanlara xas olan) itirən insana çevrilir. O, daha öz dövlətinin idarəolunmasında iştirak etmir və qarşılıqlı şəkildə dövlət və insan bir-birindən ayrı düşür. Butun hakimiyyət monarxın başçılığı altında hərbi-bürokratik aparatın əlində cəmləşir. Ellinist monarxları özlərini birbaşa dövlətlə eyniləşdirirlər. Bu dövrdə siyasi azadlıq demək olar, öz funksiyasını itirir. Ellinizm siyasi fikir tarixində ən öndə gedən mütəfəkkirlər Demosfen və İsokrat olmuşdur. <u>Demosfen</u> (e.ə. 384-322) öz siyasi baxışlarında monarxiya, tiraniya idarə etmə formalarını tənqid edərək, antimakedon partiyasına başçılıq edirdi. Öz nitqlərində Demosfen monarxiya dövlət quruluşuna qarşı çıxaraq, afinalı həmvətənlərini azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. O, yunanlıları makedoniyalılardan, Yunanıstanı isə Makedoniyadan müstəqil, demokratik xalq kimi qəbul edirdi. Makedoniya çarı haqqında öz fikrini

	belə bildirirdi ki, «o nəinki yunan deyil, hətta yunanlılarla heç bir ümumi əlaqəsi yoxdur », eyni zamanda «o həm də elə bir ölkədən deyildir ki, onunla hörmətlə danışasan, əksinə elə bir ölkənin sakinidir ki, əvvəllər hətta həmin ölkədə adicə bir qulu da qaydasında almaq olmazdı». İsokrat (e.ə. 436-338) Demosfendən fərqli olaraq öz siyasi görüşlərində monarxiya quruluşunun tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. O, Makedoniya çarını məhz yunan kimi, yunan qəhrəmanı Herakl kimi dəyərləndirir. Əgər Demosfen üçün başlıcası – Afinanın azadlığı və müstəqilliyi idisə, İsokrat isə bütün nailiyyətlərin əldə olunmasını ümumi ellinlilərin «vəhşilərə» qarşı birgə çıxış etməsində görürdü. İsokrat «Şərq-Qərb» problemləri sahəsindəki nəzəriyyəçilərdən birincisi idi. O qəti şəkildə Avropa və Asiyayı öz ərazi-mədəni səviyyələri baxımından prinsipial bir əsasda qarşı-qarşıya qoyur, bütün Asiya xalqlarının vəhşi olduğunu göstərir və onların ellinlilərdən varlı olmasını avropalılar üçün ədalətsizlik və təhqir kimi sayırdı.
9	Orta əsrlərdə Şərqdə siyasi fikrin inkişafı Şərqdə siyasi və hüquqi fikrin inkişafı islam dini ideologiyasının yaranması ilə daha möhtəşəm forma aldı. Bu, sadəcə sonuncu dünyavi dinin yaranması deyil, əsl reallıqda ərəb dünyasında qəbilə siyasi münasibətlərinin tayfa dövlət quruluşu ilə əvəz olunması demək idi. Onun böyük ərazilərə yayılması yeni ictimai-siyasi münasibətlərin – feodalizmin əsasını qoymuş oldu. Orta əsrlərdə Şərq siyasi ideyaların inkişafında Əl-Fərabinin, Əl-Biruninin, İbn-Sinanın, İbn-Rəşdün, İbn-Xaldunun və b. misilsiz rolu olmuşdu. Bunların hamısı üçün xarakterik olan cəhət onda idi ki, siyasi və hüquqi baxışların və yeni dövlət quruluşunun əsasında islam dini ideologiyasını götürürdülər. Lakin, həmin mütəfəkkirlərin hər biri ayrılıqda olduqca dəyərli fikirləri ilə də öz zamanlarının siyasi və hüquqi münasibətlərinə böyük töhvə vermişdir. Əl-Fərabî (870-950) siyasi fikrinin əsasını dövlətin öz sakinlərini ədalətli və səxavətli idarəetməsinin təşkili və onun mühafizə üsullarını öyrənib, həyata keçirmək təşkil edir. O, bu prosesdə xalqın da özünün fəal iştirakını nəzərdə tutur, və hesab edir ki, əhali cəmiyyətin siyasi həyatına mühüm təsir göstərən xeyir və rifahın hardan gəldiyini nəzərdən qaçırmamalı, onun nadan və şər qüvvələrdən mühafizə olunmasına daim səy göstərməlidir. Onun fikrincə, siyasətin ali məqsədi ədalətlə, haqqa nail olmaqdır. İbn-Sina (980-1037) siyasi təliminin mahiyyətini siyasi hakimiyyəti, dövlət rəhbərliyini düzgün həyata keçirmək təşkil edirdi. O da, bu məsələdə Əl-Fərabî kimi, idarəetmənin «səxavətli», yaxud «pis» təşkilini doğuran səbəbləri öyrənməyə üstün yer verirdi. İbn-Rəşd (1126-1198) özünün siyasi baxışlarında Aristotelin siyasi ideyalarının davamçısı kimi çıxış edirdi. O, cəmiyyətin sinfi-iyerarxik təşkilini zəruri və qanunauyğun hal hesab etmişdir. Ona görə, dövlət başçısı

	daha bacarıqlı olmalı və öz siyasi hakimiyyətini ədalətli qanunlar əsasında qurmalıdır. İbn-Xaldunun (1332-1406) siyasi fikri öz ifadəsini «Müqəddimə» və «Nəsihətlər kitabı» əsərlərində tapmışdır. Məhz o, şərq siyasi fikir tarixində ilk olaraq dövlət, hakimiyyət məsələlərinə tarixi-sosioloji aspektdən yanaşmış, eyni zamanda dövlətin yaranması, inkişafı və süqutunun «təbii qanunları»nı üzə çıxarmaq vəzifəsini qarşıya qoymuşdur. İbn-Xaldun dövlətin «sivilisasiyanın bir sıra mühüm əlamətləri ilə bağlı olaraq» yarandığı qənaətinə gələn ilk mütəfəkkirdir. İbn-Xaldun dövlət hakimiyyətinin idarə olunmasında hökmdarla, onun təbəələrinin vəhdəti məsələsinə geniş yer vermişdir. İbn-Xalduna görə, ictimai-siyasi vəziyyətdəki mühüm dəyişikliklər dövlət başçısının rolu ilə məhdudlaşmır, daha çox cəmiyyətin ictimai münasibətlərinin dəyişilməsi ilə bağlıdır. O, dövlət idarə formalarının təsnifatını verərkən, ona hakimiyyətin funksional cəhətindən yanaşır və burada hər bir idarə formasının özünə xas hüquqi tipi olduğunu bildirirdi. Bu prosesdə başlıca müəyyənədicisi tərəfin siyasi rejimlə əlaqəli olmasına üstünlük vermişdir. Bu qəbildən, İbn-Xaldun hesab edirdi ki, monarxiya, aristokratiya, demokratiya, avtoritarlıq kimi siyasi rejimlər hər biri müvafiq idarə formalarına malikdirlər və fərqli hüquqi münasibətləri təzahür etdirirlər. İbn-Xaldun siyasi təlimində idarəetmənin üç forması: «təbii monarxiya», «siyasi monarxiya», və «xilafət» fərqləndirilir və üstünlük daha çox axırıncıya verilirdi. Burada o, xilafətin dini sərvətlərə arxalanmasına üstünlük verirdi. Şərqdə olduğu kimi, Qərbdə də feodalizm dövründə əksər siyasi təlimlər dini xarakter kəsb edərək, hakim ideoloqiyanın maraqlarını ifadə etmişdir.
10	İntibah dövrünün siyasi təlimləri (N.Makiavelli, T.Mor, F.Bekon) XV-XVI əsrlərdən başlayaraq Qərbdə feodalizm qaydalarının dağılması və kapitalist münasibətlərinin yaranması bir sıra sosioloji xarakter daşıyan yeni ictimai-siyasi fikirlərin təşəkkül tapmasına şərait yaradır. Burada ən vacib məsələlərdən biri dövlətə münasibət olmuşdur. Yeni yaranmaqda olan burjua ideoloqları özlərinin siyasi fikirləri ilə keçmiş feodal-teokratik baxışlara qarşı çıxaraq milli və mərkəzləşmiş dövlət ideyalarını müdafiə edirlər. <u>Nikolo Makiavelli</u> (1469-1527) öz siyasi görüşlərinə görə İtaliya burjuaziyasının ideoloqu olmuşdur. Onun «dəmir əl» nəzəriyyəsi tərəfdarı olması və bunun hər nə vasitə ilə olursa-olsun istismar olunan xalq kütlələrinə qarşı yönəldilməsi fikri İtaliyada vahid dövlətin yaradılmasından irəli gəlmişdir. Makiavelli üçün zadəganlar – bu «... hər cür vətəndaşlığın lənətlənmiş düşmənidir». Eyni zamanda, onun fikrincə, «qəzəblənmiş kütlələrdən qorxulu heç bir şey yoxdur ... «.

Makiavelli hesab edir ki, tarixin hərəkətverici qüvvəsini «maddi maraq» təşkil edir və burada ən möhtəşəm olan xüsusi mülkiyyətdir. O deyirdi ki, insanlar öz atalarının ölümünü daha tez unudurlar, nəinki mülkiyyətdən məhrum olmalarını. Makiavelli yazırdı ki, mahiyyətə cəmiyyətdə siniflərin mübarizəsi gedir, amma onun səbəblərinin və həqiqi xarakterinin nədən ibarət olmasını dərk etmək hələ mümkün deyildir.

Makiavelliyə görə, dövlətin əsasını tamamilə hər cür əxlaqi prinsiplərdən azad olan güc təşkil edir. O, siyasətə empirik fəaliyyət sahəsi kimi yanaşaraq, onun yalnız gücün vasitəsilə həyata keçirilə bilməsini irəli sürürdü. Makiavellinin fikrincə, «Knyaz» yaxud «Hökmdar» - bu gücün dəyişilməz apologiyasıdır.

Faktiki olaraq Makiavelli istismarçı siniflərin qəddar diktaturasının carçısı idi.

Tomas Mor (1478-1535) görkəmli siyasi xadim və mütəfəkkir olaraq nəinki bir sıra siyasi fikirlər irəli sürmüş, həmçinin o İngiltərə dövlətində mühüm vəzifələrdə çalışmışdır. Belə ki, 1504-cü ildə parlament üzvü seçilən Tomas Mor, 1523-cü ildə parlamentdə icmalar palatasının sədri seçilmiş, 1529-cu ildə isə lord-kansler təyin edilmişdir.

Lakin, o mühüm demokratik prinsiplərə cavab verən parlament sistemində çalışmasına baxmayaraq heç bir zaman burjuaziyanın ideoloqu deyil, yalnız əzilməkdə olan xalqın mənafeələrinin təmsilçisi kimi çıxış edirdi.

Tomas Mor tarixə özünün məşhur əsəri olan «Utopiya» ilə düşmüşdür. Bu əsərində o, ən yaxşı dövlət quruluşu haqqında fikirləri ilə çıxış edirdi ki, belə bir dövlətin və cəmiyyətin istismarçı cəmiyyətlərdə ola bilməməsi qənaətinə gəlir. Şərin kökünü Tomas Mor xüsusi mülkiyyətin olmasında görürdü. O, həmçinin deyirdi ki, dövlət varlıların sadə xalqı istismar etmək üçün hökm aparatı vasitəsidir.

«Utopiya» ideal ictimai quruluşun belə bir təsvirini yaradırdı ki, orada xüsusi mülkiyyət yoxdur, hamı çalışır və heç bir varlı, heç bir yoxsul yoxdur. Xarakterikdir ki, Tomas Mor özünün ictimai həyat idealını irəli sürərkən orada istehlaka deyil, istehsalə yer verirdi. Burada istehsal orta əsr əl əməyininə əsaslanırdı.

Bununla yanaşı Morun «Utopiya»sı gələcək yeniliklərlə bağlı bir sıra elementlərə də malikdir: istehsalın və bölgünün mərkəzləşdirilmiş təşkilinin üstünlükləri haqqında, bütün vəzifəli şəxslərin seçili olması ideyası və s.

Cəmiyyətdə möhtəkirliyi, yararsızlığı aradan qaldırmaq üçün Tomas Mor bütün vətəndaşlardan fiziki əməklə çalışması fikrini irəli sürürdü. Onun fikrincə, fiziki işdən yalnız iki vətəndaş kateqoriyası – müvəqqəti ictimai funksiyanı yerinə yetirənlər və bir də elmi fəaliyyətlə məşğul olanlar azad ola bilər.

Frensis Bekon (1561-1626) özünün siyasi baxışlarına görə güclü mərkəzləşmiş dövlətin tərəfdarı olmuşdur ki, bu cür dövlət kapitalist münasibətlərinin inkişaf maraqlarına uyğun gəlirdi. Bekon cəmiyyət həyatında birinci dərəcəli əhəmiyyəti ticarət və sənayenin inkişafına verirdi.

	O yazırdı ki, ticarət «siyasi bədən» başlıca arteriyasını müəyyən edir. Frensis Bekonun «Yeni Atlantida» əsərində onun utopik görüşlərinə rast gəlinir. O, «qızıl əsr»i arzulayırdı və onun fikrincə, buna maariflənmənin və müxtəlif texniki ixtiraların yolu ilə çatmaq mümkündür. Bekonun bu baxışları onun Böyük Britaniyanın dünya hökmranlığı ideyası ilə yoğrulmuş siyasi görüşləri ilə birləşirdi. Bekona görə, heç bir dövlət, yaxud xalq təkcə öz imkanlarına əsasən yaşaya bilməz. Bununla o İngiltərə burjuaziyasının müstəmləkəçilik siyasətinə haqq qazandırır və yazırdı ki, «... xalq öz varını, sərvətini digər xalqın hesabına olmadan inkişaf etdirə bilməz». Bekon müharibəni «siyasi bədən»in zəruri çalışması hesab edirdi; sülh dövrü isə, ona görə, cəsurlüğün aşağı düşməsinə aparıb çıxarır.
11	XVIII əsr fransız maarifçilərin siyasi baxışları Bu dövrün ictimai-siyasi proseslərinin, xüsusilə inqilabi ideyalarının yayılmasında və formalaşmasında fransız maarifçilərinin baxışları böyük rol oynamışdı. <u>Sarl Lui Monteskye</u> (1698-1755) özünün siyasi baxışlarına görə islahatçı bir mütəfəkkir olmuşdur. Monteskyenin başlıca əsəri olan «Qanunların ruhu haqqında» (1748) yeni dövrdə cəmiyyətdə sosial-siyasi prosesləri, xüsusilə, onların demokratik cəmiyyətin prinsiplərinə uyğun əsasında işlənilməsinə real bir formada təzahür etdirir. Burada Monteskye ideyasının əsas mütərəqqi cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, ona görə, ictimai həyat öz təbiəti etibarilə qanunauyğunluqlara tabedir. O, qəti şəkildə T. Hobbsun insanların təbii vəziyyəti haqqında olan ideyasından irəli gələn «hamının hamıya qarşı müharibə vəziyyətində» olması fikrinə qarşı çıxırdı. Onun fikrincə, insanların təbii vəziyyəti onların arasında sülh və bərabərlik deməkdir. Monteskye burjua hüquq nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olaraq, belə hesab edirdi ki, hüquq insanların ağılı əsasında şərtlənir. Fransız mütləq monarxiyasına qarşı çıxaraq, o təsdiq edirdi ki, Fransa üçün inqilabi dəyişikliklər deyil, ingilis nümunəsində olan islahatların həyata keçirilməsi zəruridir. Monteskyenin siyasi ideali – konstitusional «maarifçi» monarxiyadan ibarətdir ki, bu da vətəndaşın azadlığı və hakimiyyətin qanunverici, icraedici və məhkəmə bölgüsünün təminatçısıdır. Hakimiyyətin bölgüsü haqqında Monteskye təlimi Fransa inqilabi zamanında bir çox burjua ideoloqlarının siyasi nəzəriyyələrinin əsasını təşkil etmişdir. Monteskyenin irəli sürdüyü hakimiyyətin bölgüsü, prinsipi, hər şeydən əvvəl hakimiyyətin bir şəxsin əlində cəmlənməsini aradan qaldırır. İkincisi, bu prinsip xalq kütlələrinin siyasi azadlıq və hüquqlarının həyata keçirilməsini şərtləndirir, üçüncüsü, bu prinsip hakimiyyət orqanlarının – qanunverici, icraedici, məhkəmənin – müstəqil formada öz səlahiyyətlərini bir – birindən asılı olmadan həyata keçirilməsini təmin edir. <u>Jan Jak Russo</u> (1712-1778) dövlət və cəmiyyətlə bağlı siyasi

fikirlərini «insanlar arasında bərabərsizliyin əsasları və mənşəyi haqqında» (1755) və «İctimai müqavilə, yaxud siyasi hüququn prinsiplərinə dair» (1762) əsərlərində irəli sürmüşdür.

Birinci əsərdə Russo ciddi bir şəkildə cəmiyyətin bərabərsizliyinə dair məsələni qarşıya qoyur. Burada o ictimai həyatın bir sıra sahələrində xalqın əleyhinə olan bərabərsizlikdən bəhs edir. Siyasi bərabərsizlik, onun fikrincə, cəmiyyət həyatının başlanğıc mərhələsində mövcud olmamışdı. Russoya görə, «təbii vəziyyət» dövründə, insanların bərabər olduğu bir zamanda xüsusi mülkiyyət və sosial tabecilik mümkünsüzdür. Xalq kütlələrinin sosial istismarının mənbəyini Russo məhz xüsusi mülkiyyətin yaranmasında görürdü.

Xüsusi mülkiyyətə əsaslanan vətəndaş cəmiyyətinin yaranmasını, Russo bir tərəfdən, ilkin «təbii vəziyyət»lə müqayisədə bir addım irəli hesab edirdisə, digər tərəfdən, onu eyni zamanda bərabərsizliyin, yoxsulluğun, hər cür bələlərin təzahür etməsi kimi səciyyəvləndirirdi.

Russo həmin təlimində insanların təbii bərabərsizliyinə səbəb olan xüsusi mülkiyyətin tamamilə məhv olunmasından bəhs etməsinə baxmayaraq, bunun ardınca o cəmiyyətin əsasını ancaq xüsusi mülkiyyətin saxlanmasıyla görürdü. Bununla yanaşı cəmiyyətin varlıqlara və yoxsullara bölünməsinə məhv etməyi tələb etməklə, o xüsusi mülkiyyətin bölünməsinin bərabərləşdirici utopik nəzəriyyəsini irəli sürürdü. Burada o «təbii» tələbat prinsipini, yəni hər bir kəsin özünün ehtiyacı müqabilində mülkiyyətə sahib olması ideyasını əsas tuturdu.

Deni Didro (1713-1784) öz siyasi fikirlərində dövlətlə cəmiyyət, hökmdarla xalq arasında kompromissə əsaslanan hakimiyyətə üstünlük verir. Ona görə, xalqla hökmdar arasında razılıq əsasında olan hakimiyyət legitimdir. O, xalqın suverenliyini müdafiə edir və hakimiyyətdən xalqa qarşı zorakılıq məqsədlərinə istifadə edən dövlətin, o cümlədən «qanuni hökmdarın» vətəndaşların «təbii» hüquqlarını təhqir etməsinə dövlətlə xalq arasında qəbul olunmuş razılığın pozulması kimi hesab edirdi.

Didro XVIII əsr Fransa burjuaziyasının maraqlarını ifadə edərək mütləq monarxiyanın nümayəndəli idarə forması ilə əvəz olunmasını tələb edirdi.

Didroya görə, cəmiyyətin mənəviyyəti qanunvericilikdən və idarə formasından asılıdır. Ağılın tələbləri ilə üst – üstə düşən dövlət qanunları, onun fikrincə, mənəvi həyat üçün şərait yaradır, insanı azad, xeyirxah və savadlı edə bilər.

Klod Adrian Helvetsinin (1715-1771) siyasi fikirlərinin əsasında dövlətlə cəmiyyətin mənəviyyəti arasındakı münasibətlər mühüm yer tuturdu. O yazırdı; «... Təcrübə sübut edir ki, xalqların xarakteri və ağılı onların hakimiyyət formaları ilə birlikdə dəyişilirlər; belə ki, hakimiyyətin müxtəlif formaları eyni bir millətə növbəcə gah yüksək, gah aşağı, gah daimi, gah dəyişkən, gah cəsur, gah da kölə xarakteri vermiş olur».

Helvetsinin fikrincə, cəmiyyətin həyatı bütövlükdə qanunvericilikdən asılıdır, bu axırncı isə, öz növbəsində insanların fikrinə tabedir. Bununla

	əlaqədar olaraq o yazırdı ki, «və mən belə bir qənaətə gəlirəm ki, xalqların bədbəxtçiliyini həmişə onların qanunlarının təkmilləşməmiş olması ilə həmçinin də onlar tərəfindən bir sıra əxlaqi həqiqətlərin bilməməzliyi ilə izah etmək olar». Helvetsi mütləq monarxiyanın əleyhdarı olmuşdur. Onun insanların fikir, mənəviyyat azadlığından, eyni zamanda bütün bunların həqiqi qanunvericiliyə əsaslanmasından bəhs etməsi sözsüz ki, demokratiyanın tərəfdarı olduğunu sübut edir.
12	Amerikada siyasi fikrin inkişafı. XX əsrin əsas siyasi ideyaları Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi, Amerikada da XVII-XVIII əsrlərdə müxtəlif ideya – siyasi cərəyanlar arasında dövlət, hakimiyyət məsələlərində kəskin mübarizə getmiş və bu əsasda dərin siyasi fikirlər irəli sürülmüşdür. Lakin, Amerikada bu mübarizənin və onun ətrafındakı ideoloqların siyasi fikirlərin müəyyən dərəcədə özünə xas tarixi xüsusiyyətləri olmuşdur. Con Eliot (1604 - 1690) özünün siyasi baxışlarında insanların bərabərçiliyi ideyasından çıxış etsə də, amma, o, bu bərabərliyin hamılıqla gercək olan bu dünyada deyil, «axirət dünyasında» olacağını iddia edirdi. Buna görə də, Con Eliotun siyasi görüşlərinin dini xarakter daşması mahiyyətə daha realdır və bu özünü onun digər puritanlar və katoliklər ilə birlikdə faktiki olaraq quldarlığı müdafiə etməsindən irəli gəlir. Uliyam Foster özünün «Amerikanın siyasi tarixi öçərkində» yazır: «Məhşur puritant təbliğçisi Con Eliot heç də quldarlığa qarşı etiraz etmirdi. Hətta Birləşmiş Ştatların müstəqilliyi elan olunduqdan sonra da ölkədə zəncirlərin azadlığı uğrunda hərəkətin geniş vüsət almasına baxmayaraq, cənub ştatlarda kilsə Bibliya mətnlərinə istinad edərək, demək olar ki, xristianlıq naminə yekdilliklə quldarlıq sistemini müdafiə edirdi». Eliot teokratik dövlət nəzəriyyəsini irəli sürür və belə hesab edirdi ki, hakimiyyət nəinki ruhani hakimiyyətə tabe olmalı, hətta öz funksiyasını ona verməlidir. Veniamin Franklin (1706-1790) özünün sosial-siyasi baxışlarında burjua qaydalarının ideoloqu kimi çıxış edirdi. Cəmiyyət həyatı son nəticədə nədən asılıdır sualına, Franklin belə cavab vermişdir: «Biliyin inkişafından». Franklin üçün bəşər cəmiyyətinin tarixi – zəkanın tarixidir. Bu məqsədlə də, o ağıla əsaslanan burjua demokratiyasının timsalında cəmiyyətin mütərəqqi inkişafının son məqsədini görürdü. Franklinin siyasi baxışlarında əxlaq məsələləri, xüsusilə, fərdi əxlaq mühüm yer tuturdu. Onun fərdi əxlaq ideyası siyasi baxışları ilə ayrılmaz şəkildə əlaqədar olmuşdur. Franklin Amerikada ingilis idarəçiliyinin «şəxsiyyətin müqəddəs hüquqlarına» qarşı istiqamətlənən qeyri-məhdud hakimiyyətini tənqid edirdi. Franklin dövlətin inkişafında xüsusi mülkiyyətin roluna böyük qiymət verməsinə baxmayaraq, eyni zamanda hətta kapitalın daha çox geniş

	maqnatlarının «fövqəladə mülkiyyət» adlanan burjua-demokratik mövqeyinə öz mənfi münasibətini bildirirdi. <u>Tomas Cefferonun</u> (1743-1826) siyasi baxışları onun «Virciyniya haqqında qeydlər» (1787) və «ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsi» (1776) əsərlərində öz ifadəsini tapmışdır. Birinci əsərində o, Amerikada köləliyə qarşı çıxaraq bir sıra demokratik fikirlər irəli sürmüşdür. Cefferon insanların qanun qarşısında bərabər olmasının tərəfdarı olmaqla, həmçinin onların silki məhdudlaşdırılması əleyhdarı olmuşdur. O, silki münasibəti qeyri-qanuni hesab edir və onu mürtəcə qanunculuğun əks təbii məhsulu kimi qiymətləndirirdi. Təbii hüquq, onun fikrincə, insanları azad edir. Cefferon «ictimai müqavilə» nəzəriyyəsinə münasibətində bildirirdi ki, təbiətdə elə bir qeyri-özgə təbii hüquq mövcuddur ki, onun qarşısında insanlar heç bir vəziyyətdən imtina edə bilməzlər.
13	Orta əsrlərdə Azərbaycanda siyasi ideyaların inkişafı Orta əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndəsi olan, İbn Sinanın sevimli şagirdi olmuş Bəhmənyarın əsərlərində cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı bir çox məsələlər şərh olunmuşdur. Bəhmənyar yaradıcılığında «Təhsil» kitabı xüsusi yer tutur. Bu kitab «Məntiq», «Metafizika» və əyani mövcud şeylərin halları «olmaqla üç metafizika» altı və «əyani mövcud şeylərin halları» iki hissədən ibarətdir. Bəhmənyarın fəlsəfəsini öyrənmək üçün «İzahat» («Əl-Təliqat») adlı əsəri də çox qiymətli dir. «İzahat» kitabını Bəhmənyar İbn Sinadan təhsil aldığı müddətdə yazmışdır. Feodalların ideoloqu olan filosof-hakim ictimai quruluşu təbii hesab edir, onu xeyirxah və gözəl quruluş kimi qiymətləndirirdi. O, istismarçı quruluşu tərifləyir, yoxsulluğa dözməyə çağırırdı. Bəhmənyar xüsusi mülkiyyəti qəbul edir, əsl səadətə çatmaq yolunu təhsildə, mənəvi təkmilləşmədə görürdü. Marağalı Əhvədi öz əsərlərində müdrik və elmi hökmdarın başçılıq etdiyi feodal dövlətini arzulayırdı. Hər bir fərdin əxlaqi, mənəvi kamilliyini, bunun vasitəsi ilə də bütün cəmiyyətin təkmilləşməsini o, öz idealına çatmaqda yeganə yol hesab edirdi. XII əsrdə Azərbaycanda sosial-siyasi fikir haqqında danışarkən dahi şair Nizami Gəncəvini (1141-1209) xüsusi qeyd etmək lazımdır. N.Gəncəvi feodal cəmiyyətinin əsas bəlasını, nöqsanların başlıca səbəbini ədalətsizliyə, zöhrakılığa və qəretə əsaslanan dövlətin xarakterində görürdü. Onun siyasi ideali ilk əvvəl maarifçi monarx, sonralar xalq hakimiyyəti idi. Özünün bütün yaradıcılığı boyu şair ideal siyasi quruluş axtarmış və nəticədə hakimlərin və məhkumların olmadığı, bütün adamların zülmədən və zöhrakılıqdan azad olduğu xalq hakimiyyəti obrazını yaratmışdır. «İqbalnamə»nin ikinci hissəsində Nizami öz qəhrmanı İsgəndərin inkişafındakı ən yüksək mərhələni – onun peyğəmbərliyini, ideal cəmiyyətlə qarşılaşmasını və ölümünü göstərir. Böyük ölkələri fəth edən,

	elmi və fəlsəfəni öyrənən müdrik şah nəhayət yer üzünün nadir möcüzəsi olan xəyali xoşbəxtlər ölkəsi ilə qarşılaşır. İsgəndər xoşbəxtlər ölkəsinə çatdıqda gördükləri onu heyretə salır - təmiz axar sular, məhsuldar tarlalar, hasarsız bağlar, çobansız sürülər, qapısı olmayan gözəl şəhər, qıfılsız dükənlər. Bu ölkənin adamları dindardırlar, düzlük tərəfdarıdırlar, ayrılıq qapısını bağlamışlar. Yalan danışmazlar, acizlərə kömək edərlər, dara düşənlərin xilasına çatırlar. Burada hər kəsin malı başqasından artıq deyil, bütün var - dövlət bərabər bölünür. Onların uşaqlarını Allahın özü böyüdür. Nizami bütün əsərlərində tərənnüm etdiyi ədalət və humanizm ideyalarını sanki burada yekunlaşdırır. Müdrik şah həqiqət yolunun hələ harada olduğunu yaxşı bilmir. Xoşbəxtlər ölkəsinin adamları ona həyat və insanlıq qaydalarını öyrədirlər. Bundan sonra İsgəndərin dünyanı dolaşmasına ehtiyac qalmır. Bu onun axırıncı səfəri olur. Nizaminin utopik fikirləri Azərbaycanda və bütün Şərqdə mütərəqqi ictimai fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.
14	N.Tusinin siyasi baxışları. Tusi insanlararası münəqqişlər mexanizminin kateqoriyaları haqqında N.Tusi geniş elmi-bədii, fəlsəfi görüşlərlə yanaşı ictimai-siyasi məsələlərə aid qiymətli fikirlər də söyləmişdir. Onun siyasət, hüquq və dövlət haqqında yazdıqları əsasən «Əxlaqi-Nasiri» əsərində toplanmışdır. N.Tusinin dediyinə görə insanların iradi işləri iki yerə – xeyirlər və şərlərə bölündüyündən icmalar da buna uyğun olaraq iki yerə bölünür: səbəbi xeyir olanlar və səbəbi şər olanlar. Mütəfəkkir siyasətin aşağıdakı növlərini göstərir: 1. Fəzilətli siyasət, buna imamət də deyilir. Belə siyasətin məqsədi xalqı kamilləşdirmək, nəticəsi isə səadətə çatdırmaqdır; 2. Naqis (nöqsanlı) siyasət, buna zorakılıq da deyilir. Belə siyasətin məqsədi xalqı qul halına salmaq, nəticəsi isə bədbəxtlik olar. Birinci siyasət Tusinin fikrincə camaatı ədalətə çağırır və rəiyyətə ən sədaqətli dost gözü ilə baxır, şəhəri xalqa xeyir verən işlərlə doldurur, əxlaq pozğunluğun qarşısını alır. İkinci siyasət camaatı qarətə təhrik edir, rəiyyəti qul və nökər hesab edir, şəhəri xalqa zərər verən şər işlərlə doldurur, özü şəhvani hisslərin əsiri olur. Tusinin siyasi görüşlərində «dövlət» anlayışı mühüm yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, o görkəmli dövlətşünas, dövlət nəzəriyyəçisi hesab olunur. Tusinin fikrincə, dövlət insanların birliyi, cəmiyyətin təbii vəziyyətidir. O, belə hesab edirdi ki, insanlar öz mənafeləri əsasında könüllü surətdə birləşmək arzusunda olduqları zaman dövlət əmələ gəlir. Həm də dövlət insanların tələbatını ödəmək məqsədilə yaranır və onlara xidmət edir. Tusi «dövlət» və «cəmiyyət» anlayışlarını təqribən eyni mənada işlədir, dövlət - cəmiyyətin strukturunu təsvir edir. Onun mühüm ünsürləri ailə, məhəllə (rayon yaxud qrup) şəhər icması, böyük xalqlar icması və

	ümumdünya icmasıdır. Tusi belə hesab edirdi ki, insanların həyatı dövlətdən kənarda mümkün deyildir. İnsan dövlətin yardımına, dövlət isə insanın aktiv fəaliyyətinə ehtiyac hiss edir. Bu mənada Tusinin təlimində dövlət və insan bir-birinin qarşısında məsuliyyət daşıyır. Böyük mütəfəkkir yazırdı: «Dünya əhlinin ictimai quruluşu bir sistem təşkil etdiyindən, kim sistemdən çıxıb tək yaşamaq, inzivayə çəkilmək xəyalına düşsə, bu baxımdan fəzilətlərdən əli çıxar, öz növünün köməklərindən imtina etdiyi üçün tənhalıq dəhşəti içərisində, əzab və məhrumiyyətlər cəngində məhv olar «. Tusinin fikrincə, dövlət ancaq ədalət əsasında yaşaya bilər. Ədalətin şərtləri isə dövləti təşkil edən dörd «sinif» «qələm əhli» (ziyalılar), «qılınç əhli» (hərbiçilər), «müamələ əhli» (tacirlər, sövdagərlər, sənətkarlar, vergiyığanlar) və «ziraət əhli» (əkinçilər, biçinçilər, bağbanlar, maldarlıqla məşğul olanlar) arasında uyğunluğun yaradılması («İnsanın sağlamlığı dörd ünsür arasındakı tənəsüblükdə olduğu kimi, cəmiyyət arasındakı uyğunluq da dörd sinifin qarşılıqlı müvafiqliyində olar»), insanların ləyaqətinə və istedadına görə vəzifəyə təyin edilməsi, hərənin öz payına düşənin ona verilməsindən ibarətdir. Öz fikrini davam etdirərək, o yazırdı ki, bu dörd dəstə birgə, əlbir, ahəngdar fəaliyyət göstərdikdə mədəniyyət, fəzilət və səadət sistemi əmələ gəlir. Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri Nəsrəddin Tusi (1201-1274) özünün «Əxlaqi nasiri» əsərində qruplar arası, dövlətlər arası və s. münaqişələri bir-birindən fərqləndirmişdir və şəxsiyyətlər arası münaqişələrin yaranma səbəblərini on kateqoriyaya ayırmışdır: ictimaiyyət, iddialıq, dava-dalaş, höcət, zarafat, təkəbbür, təlxəklik, xəyanət, qisas, hərislik.
15	Heydər Əliyevin siyasi görüşləri Görkəmli dövlət xadimi və siyasətşünas Heydər Əliyevin demokratiya, dövlətçilik, müstəqillik və s. haqqında fikirləri böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Ən əsası isə onun siyasi fikir və ideyaları dövlətçilik fəaliyyəti nəticəsində son on ildə Respublikamıza Prezidentlik etdiyi dövrdə həyata keçirilmişdir. Müstəqil Azərbaycan milli dövlətçiliyinin demokratik inkişafı Heydər Əliyev siyasi ideyasının əsasını təşkil etmişdir. Müstəqil Azərbaycanın inkişafına xüsusi diqqət yetirən Heydər Əliyev demişdir: «Müstəqil Azərbaycan Respublikası bizim tarixi nailiyyətimizdir». O, bu nailiyyəti özünün siyasi təcrübəsi və fəaliyyəti ilə daha yüksəklərə qaldırmış, inkişaf etdirmişdir. Məhz onun siyasi təcrübəsi sayəsində Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu yolunda bu gün də əzmlə irəliləyir. Heydər Əliyev bu haqda demişdir: «Dövlət quruculuğunda nəinki tarixi və milli ənənələrimiz nəzərə alınır, həm də dünya təcrübəsindən, demokratik prinsiplərdən istifadə edilir». Heydər Əliyevin siyasi fikir və ideyalarında insan azadlığı, söz,

	vicdan azadlığı, insan hüquqlarının qorunması, bütün vətəndaşların eyni hüquqa malik olması, siyasi plyuralizm əsas yer tutur. Məhz Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin nəticəsində müstəqil Azərbaycan demokratik prinsiplər əsasında ilk milli konstitusiyasını qəbul etmiş, parlamentini yaratmış və demokratik siyasi sistemin formalaşmasına nail olmuşdur. Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu dövrdə vətəncilik, yurdçuluq anlayışlarını özündə birləşdirən Azərbaycançılıq ideologiyası cəmiyyətimizdə hakim ideologiyaya çevrilmişdir. Azərbaycançılıq ideologiyası bütün dünya azərbaycanlılarının bir araya gəlməsinə və ümumi siyasi məqsədlərimizə kömək göstərməsinə çox mühüm təsir göstərir. Heydər Əliyev ideologiya ilə bağlı bildirmişdir ki, milli ideologiyamız tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır. Milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi və inkişafında Heydər Əliyevin xidmətləri əvəzsizdir. Onun bilavasitə rəhbərliyi nəticəsində Azərbaycanın gələcək milli inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilib. Bu strategiyanın özəyi isə Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə söykənmişdir.
16	XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi ideayalar (M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov). XX əsr Azərbaycan siyasi fikir tarixində M.Ə.Rəsulzadə çox mühüm yer tutur. Görkəmli siyasi xadim, Azərbaycan Demokratik Respublikasının banisi (1918-1920), Müsavat partiyasının lideri, böyük publisist və alim M.Ə.Rəsulzadə(1884-1955) 1884-cü ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. O, 1905-1909-cu illərdə Bakıda nəşr edilən qəzet və jurnallarda işləmiş və məqalələrlə çıxış etmişdir. O, 1909-1910-cu illərdə İranda yaşamış, orada inqilabi hərəkətin iştirakçısı olmuş, Tehrandə «İrani nov» (Yeni İran) həftəlik qəzetini nəşr etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə 1911-1913-cü illərdə İstanbulda yaşamış və jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, 1913-cü ildə Bakıya qayıtmış, «İqbal», «Açıq söz» qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Milli Şurasının sədri, parlamentinin üzvü olmuşdur. Azərbaycanda bolşevik rejimi yaradılandan sonra M.Ə.Rəsulzadə xaricdə yaşamış, 1955-ci ildə Ankarada vəfat etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə fəaliyyətinin başlanğıcında islamçılıq tərəfdarı olmaqla bərabər sosial-demokratıyaya meyl göstərmişdir. O, 1905-ci ildə «Həyat» qəzetində yazırdı ki, «biz islamsız məhv olarıq», «islam bizim üçün yeganə xilas yoludur» və s. O, 1907-ci ildə «Təkamül» qəzetində «Tərcüman» qəzetini və onun redaktoru İsmail Qaspirinski millətçiliyi təbliğ etdiyi üçün tənqid edirdi. M.Ə.Rəsulzadə millətçilik mövqeyinə bir qədər sonra gəlmişdir. O, gənc yaşlarında sosializmə həsn-rəğbət bəsləyir, sinfi mübarizəni qəbul edirdi. «Açıq söz» qəzetinin nəşri ilə M.Ə.Rəsulzadə hümmətçilik dövrünü rəsmən bağlayaraq, «milliyyət», «türk millətçiliyi» dövrünün başladığını

elan etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin siyasi görüşlərində müstəqil Azərbaycan dövlətiçiliyi ideyasının nəzəri cəhətdən işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Onun siyasi irsində hüriyyət və azadlıq ideyaları mühüm yer tutur. Hüriyyətin beş əsas formasını göstərirdi: söz azadlığı, mətbuat azadlığı, cəmiyyət və ittifaq azadlığı, vicdan azadlığı, malın, canın mühafizə olunması. O, hüriyyətin xalq qüvvəsi olduğunu, onun mərkəziyyətə qarşı çevrildiyini göstərərək yazırdı ki, «bir qüvvə insanları bir arada toplayıb bir mərkəzə tabe tutaraq, fərdi cəmiyyətə məhkum edən bir istibdad mərkəziyyət, digər şəkildə – cəmiyyətçilik, kollektivism adını alır. Digər qüvvə də Hüriyyətdir».

Rəsulzadə dövlətin demokratik quruluşuna, şəxsiyyətə vətəndaş hüquqlarına yüksək qiymət verərək yazmışdır: «Azərbaycan cümhuriyyətinin əsas iradəsi bütün vətəndaşların bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdur. Kimi - qadın, müsəlman – xristian, türk-türk olmayan, cins-milliyət fərqi qoymadan varlı-kasıb, sahibkar - işçi, torpaq sahibi – muzdur, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkətin idarəsində iştirak edir, qanun verən qurumlara girmək haqqına da sahib idilər». Onun fikrincə, dövlət quruluşu hüquqi əsaslarla aparılmalı, hüquqi dövlətin əsas təsisatları yaradılmalıdır. Söz, mətbuat, yığıncaq, vicdan, siyasi təşkilatlar yaratmaq hüququ və başqa hüquqlar, azadlıqlar qanunla təsbit edilməlidir. O, keçmişdə dövlətin idarə edilməsi ilə yeni idarəetmənin fərqi göstərərək yazmışdır: Hakimiyyətin xalqdan deyil, Allah tərəfindən bir bəxşis verildiyi zaman hökmdarlar çoban, məhkumlar qoyun hökmündə idilər. Hakimiyyətə xalq keçdikdə artıq hakimlər xalq üçün, xalq da hakimlərdən ötrü məsuldur.

Nəriman Nərimanov(1870-1925) öz yaradıcılığının ilkin dövrlərində maarifçi monarxiya tərəfdarı kimi çıxış etmiş, sonralar isə inqilabçı demokrat və marksist kimi fəaliyyət göstərmişdir.

N.Nərimanov aşağıdakı dövlət formalarını bir-birindən ayırırdı:

- despotiya;
- maarifçi monarxiya;
- konstitusiyalı monarxiya;
- demokratik respublika.

O, despotizmi, şərq istibdad üsul-idarəsini kəskin tənqid edirdi. Buradan çıxış edərək, o, gənclik illərində maarifçi monarxiyanı («Nadir Şah») təbliğ edirdi.

1906-cı ildən etibarən N.Nərimanov demokratik respublika tərəfdarı kimi çıxış edir və yazırdı ki, burada dövlət başçısı ümumi seçki yolu ilə seçilir. «Belə bir səltənətdə azadlıq artacaq olar, tərəqqi, millət və dövlət qabağa gedər».

O, yazırdı ki, dövlət və hüquq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və eyni səbəblər, xüsusi-mülkiyyətin yaranması və cəmiyyətin antoqonist siniflərə bölünməsi nəticəsində meydana gələn ictimai hadisələrdir. Hüquq hökmdar siniflərin iradəsini ifadə edir və istismarçı cəmiyyətlərdə zəhmətkeşlərin

	mənafeyinə zidd çıxır.
17	İnsan siyasi fəaliyyətin obyektı və subyektidir İnsan problemi, onun mahiyyəti, maddi və mənəvi mövcudluğu, inkişafı və gələcəyi minilliklər ərzində bəşəriyyət qarşısında duran problemlərdən ən başlıcasıdır. Bu problem müasir dövrdə də nəinki ən mürəkkəb və demək olar ki, tükənməz elmi problem kimi, eyni zamanda əsl insani cəmiyyətin qurulması ilə bağlı olan aktual əməli vəzifə kimi qarşıda durur. İnsan problemi – müasir dünyada onun vəziyyəti və onun gələcəyi, şəxsiyyət kimi onun inkişafı və fərdi taleyi, ətraf mühitə onun fəal və getdikcə güclənən təsiri və bununla yanaşı ondan artmaqda olan asılılığı bu gün hər şeydən əvvəl bəşəriyyətin həyatı əsasları ilə bağlı vacib ictimai problem olmuşdur. Cəmiyyətdəki bütün ictimai qruplar siyasətin eyni vaxtda həm subyekti, həm də obyektı kimi çıxış edirlər. İnsan – bio-psixososial varlıqdır. O, bioloji (təbiət), psixoloji (yalnız insanlara xas olan təfəkkürün xüsusi formasıdır) və sosial (yalnız ictimai həyat prosesində formalaşan xüsusiyyətlər) cəhətləri özündə birləşdirir. İnsanın bioloji xüsusiyyətləri - insana irsən qabiliyyət formasında verilən təbii vergidir. Elmi ədəbiyyatda bu məsələyə iki baxımdan yanaşılır: «bioloji» və «sosial». Lakin insanın psixikasına (ruhi aləminə) yalnız «bioloji» və «sosial» tərəfdən baxmaq düzgün olmazdı. Ona görə ki, insan psixikasında nəşə xüsusi bir əlamət vardır. Psixika – öz-özünü dərk etmə prosesidir, xüsusi hissidir: insanın xüsusi varlıq sahəsidir. Hər bir insan özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərinə görə ictimai-siyasi fəaliyyətə qoşulur və şəxsiyyət kimi çıxış edir. Fərd – (individium) latın mənşəli sözdür – «bölünməz» deməkdir. Fərd həyatın inkişafının ilkin pillələrində meydana gələn konkret subyektin bütövlüyünü ifadə edir. Fərd anlayışında subyektin bölünməzliyi, bütövlüyü və ona xas olan xüsusiyyətlərin mövcud olması birləşir. Ümumiyyətlə insan haqqında məsələ ilə yanaşı mövcud konkret-tarixi şəraitdə fərd və cəmiyyətin münasibəti haqqında məsələ də diqqəti cəlb edir. Fərd ictimai varlıqdır. Fərd öz fəaliyyəti prosesində başqa adamlarla, ictimai idarə və təşkilatlarla müxtəlif əlaqələrə girdiyi üçün müxtəlif ictimai xüsusiyyətlərə malik olur və beləliklə fərdi və ictimai keyfiyyətləri özünəməxsus və təkrarolunmaz şəkildə əlaqəndirərək sosial keyfiyyətlərin şəxsləşmiş daşıyıcısına, şəxsiyyətə çevrilir. Şəxsiyyət insanın ictimai xüsusiyyətlərinin fərdiləşmiş təzahürüdür. İnsan probleminin tarixi, sosial, dünyagörüşü, əxlaqi aspektləri vardır. O, maddi və mənəvi həyatın bir çox tərəflərinin, istehsalın və ictimai şöurun, davranış və mənəviyyatın inkişafı ilə əlaqədardır. İnsan şəxsiyyəti

	nəinki əməkdə, eləcə də başqa adamlara, kollektivə, əxlaqi sərvətlərə, incəsənətə, ədəbiyyata, təbiətə münasibətdə də təzahur edir. Şəxsiyyət – konkret tarixi münasibətlərin məhsulu və aparıcısı kimi çıxış edən, özünün şüuru ilə onlara təsir göstərən, əmək, sosial-siyasi fəaliyyətinə və cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə görə fərqlənən, öz üzərinə sosial funksiyalar gətirən və bu funksiyaları icra edən insandır. Şəxsiyyətin ictimai-siyasi fəaliyyətindən adətən siyasi hakimiyyətin subyektləri olan monarxlar, qanunvericilik orqanları, siyasi liderlər, siyasi partiyalar, hakimiyyətin idarəedici orqanları öz mənafeləri üçün istifadə etmişdir.
18	Şəxsiyyətin siyasətə təsiri. Şəxsiyyətin modelləri Şəxsiyyətin siyasətə təsiri. Şəxsiyyət siyasi fəaliyyətin subyekti kimi çıxış edərək və ictimai şəraitdən asılı olaraq siyasətə təsir göstərir: Əvvəla, əgər sosial-iqtisadi və siyasi şərait şəxsiyyət üçün imkan yaratsa və bu imkanı məhdudlaşdırarsa; İkincisi, dünyagörüşünün formalaşması, ictimai həyatın qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi, siyasi fəaliyyətin qanunauyğunluqlarının başa düşülməsi; Üçüncüsü, insan mütləq müəyyən bir sosial qrupun, sinfin, siyasi partiyanın tərkibində siyasi fəaliyyət göstərməlidir, ona görə ki, başqa cür o, siyasətə səmərəli təsir göstərə bilməz; Dördüncüsü, şəxsiyyətin siyasətə təsirini gücləndirmək üçün müəyyən əsas cəhətləri nəzərə almaq lazımdır: müasir şəraitə uyğun olaraq şəxsiyyətin sosial statusunu artırmaq; kütlələrə arxalanmaq; sosial ədalətin bərqərar olması; yaradıcı əməyin yüksəldilməsində şəxsiyyətin bilavasitə iştirakını təmin etmək. İctimai həyatda insan üçün elə şərait yaradılmalıdır ki, o, siyasi fəaliyyətinə görə dövlət orqanları tərəfindən təqib olunmasın, onda cəmiyyətdən uzaqlaşdırılma qorxusu yaranmasın. Şəxsiyyətin siyasətə təsiri ən əvvəl onun şəxsi mövqeyindən və siyasi fəallığından asılıdır. Şəxsiyyətin siyasətə təsiri formaları aşağıdakılardır: - Hakimiyyət orqanlarının keçirdiyi seçkilərdə iştirak etmək; - Siyasi partiyalarda, ictimai təşkilat və hərəkatlarda fəaliyyət göstərmək; - Müxtəlif siyasi aksiyalarda: yığıncaq, mitinq, nümayiş və tətillərdə iştirak etmək; - Kütləvi informasiya vasitələrinin işində iştirak etmək: təbliğat, təşviqat işi aparmaq; - Siyasi fəaliyyətin bütün praktiki işlərində, siyasi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi və ya devrilməsi işində iştirak etmək. Şəxsiyyətin modelləri. Qərb politologiyasında şəxsiyyətin bir sıra modelləri tədqiq olunubdur: 1. Tabeetmə modeli. Bu model XVII əsr ingilis filosofu T.Hobbs tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, hesab edirdi ki, şəxsiyyət xudbin, uzağı görməyən, daim hakimiyyətə can atan mövcudatdır. Bu modelin tərəfdarlarının fikrincə səriştəli

	azlığın çoxluq üzərində hakimiyyəti vacibdir. Bu, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarının təbii şərti kimi qəbul edilir. 2. Siyasətdə şəxsiyyətin ikinci modeli – «Mənafe» modelidir. Bu model A.Smit və H.Spenser tərəfindən tədqiq olunmuşdur. «Mənafe» insanları hərəkətə gətirən, onları ayıran və birləşdirən psixoloji mexanizmdir. İnsan yalnız özünün mənafeyinə cavab verən işlə məşğul olur. «Mənafe» modeli müasir nəzəriyyələrdə geniş tədqiq olunubdur. Bu model ifrat sağların, neokonservatorların, sol radikalların və liberalların doktrinalarında istifadə olunur. Burada şəxsiyyət siyasəti idarə edən fəal varlıq və subyekt kimi təqdim olunur. Mənafe modelini təqdim edən müəlliflər öz vəzifələrini dövlətin hakimiyyətindən, onların institutlarından hər bir fərdi müdafiə etməkdə görürlər. «Mənafe» modelinin tərəfdarlarının siyasi təfəkkürünə görə iki növ ziddiyyət mövcuddur: Birinci: - «fərd» və «cəmiyyət» arasında. Bu şəraitdə «fərd» fəal tərəf kimi çıxış edir. Cəmiyyət isə mücərrəddir. İkincisi: - «cəmiyyət» və «dövlət» arasında. Bu halda dövlət fərdlərin mənafeələrinə əks çıxır, onların hüquqlarını tapdalayır, sərt mərkəzləşmiş hakimiyyət yaradır. 3. Plyuralizm nəzəriyyəsi modeli. Siyasətin bu modelinə görə aparıcı rol ümumi mənafeədən çıxış edən qruplar və siyasi partiyalar oynayır. Bu partiyalara daxil olan fərd siyasi prosesdə fəal iştirak edə bilər. Bu modelə əsasən müxtəlif partiyalar öz sıralarına tərəfdarlar toplamaq üçün özlərini reklam etməli və öz aralarında rəqabət aparılmalıdır.
19	Siyasi liderlik və onun növləri Liderlik («lider»- inglis dilindən tərcümədə «aparıcı», «rəhbər» mənasını verir) qrupun rəhbərlik iddiasında olan və ya bu funksiyaları yerinə yetirən fərd ətrafında birləşməsinə təmin edən inteqrasiya mexanizmidir. Ümumiyyətlə liderlik bəşər cəmiyyətinin bütün formalarına və eyni zamanda bütün təsisat və təşkilatlara xasdır. Tarixdə liderlik haqqında təsəvvürlər dövlət, hakimiyyət və siyasət haqqında təsəvvürlərdən əvvəl formalaşmışdır. Qədim mifoloji və fəlsəfi təlimlərdə rəhbərlərə və liderlərə xas olan qeyri-adi keyfiyyətlər şərh edilir. Məsələn, Misir fironları bir qayda olaraq adi döyüşçülərdən bir neçə dəfə böyük təsvir edilirdi. Antik mütəfəkkirlərdən Herodot, Plutarx və başqaları tarixin inkişafını o dövrün liderləri olan monarxların, sərkərdələrin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirdilər. Politologiyada siyasi liderlik problemi ilə əsaslı surətdə məşğul olan M.Veber liderliyin üç əsas tipini ayırırdı: 1. Ənənəvi liderlik. Liderlik hüququ, elitaya mənsub olmaq, ənənələrin müqəddəsliyinə inam bu tipin əsas əlamətləridir. 2. Harizmalı lider. Ona xas olan başlıca keyfiyyətlər rəhbərin qabiliyyətinə hədsiz inam, onun əlahiddəliyi və şəxsiyyətə

	pərəstişdir. 3. Rasional-leqal lider. Bu tip mövcud quruluşun qanuniliyinə olan inama əsaslanır, o, bürokratik liderlikdir, müəyyən dövlət funksiyasının agentidir. Veber harizmalı liderə üstünlük verir. Veber üçün harizma şəxsiyyətin fəvqəltəbii xüsusiyyətləridir. Məhz onlar kütləni tabe etməyə və itaətdə saxlamağa imkan verir. O, «allah vergisidir», lider olmaq istedadıdır. Bu cür lider peyğəmbər də ola bilər, qəhrəman və siyasətçi də. Veber onu şəxsiyyətin təntənəsi adlandırır. Onun inamınca, rəhbəri passiv və kor kütlə seçmir, o özü kütləni ona xidmət etməyə məcbur edir. Ona tabe olmaq, hədsiz inam onun müraciət etdiyi hər bir kəsin borcudur. Bu cür inam harizma tipli hakimiyyətin legitimləşdirilməsi üçün əsasdır. Veberin fikrincə, müasir dövrün harizmalı lideri hər cür vasitələrlə kütlənin etibarını qazanan deməqiq siyasətçidir.
20	Siyasət anlayışı və onun mahiyyəti Cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən dəyişikliklər siyasi sahədə daha aydın şəkildə özünü göstərir. Siyasi sfera siyasi proseslərin rəngarəngliyi ilə seçilərək yeni məna kəsb edir. Siyasi həyat yeni keyfiyyət daşıdığından onun dərin və hərtərəfli tədqiqatına ehtiyac duyulur. İlk növbədə, «cəmiyyətin siyasi həyatı» kateqoriyası ilə müqayisədə daha ümumi xarakter daşıyan «ictimai həyat» kateqoriyasını açıqlayaq. İctimai həyatın mahiyyəti nədən ibarətdir? İctimai həyat özündə ictimai təzahürlərin, daha doğrusu, insanlar arasındakı ictimai münasibətlərin böyük bir spektrini birləşdirir. Bu münasibətlər öz şəxsi maraqlarını müdafiə edən və buna görə də bir-biri ilə lazımi əlaqələrə girən insanların fəaliyyətinin nəticəsidir. İnsanların maraqları ilə şərtlənən bu fəaliyyət burada elə bir vasitə rolunda çıxış edir ki, onun köməyi ilə insanlar arasında ictimai əlaqələr yaranır və beləliklə, o, insanların ictimai həyatının mənbəyinə çevrilir. Bunun nəticəsi olaraq ictimai əlaqələr daim hərəkətdədir (yaranır, inkişaf edir, yeni keyfiyyət halına keçir), başqa sözlə, özünün istehsal və təkrar istehsalı prosesində olur. İctimai həyat isə müxtəlif ictimai əlaqələrin, ilk növbədə, iqtisadi, sosial - siyasi və mədəni həyatda baş verən əlaqələrə xas xüsusiyyətlərin formalaşmasından asılıdır. Bir sözlə, mahiyyət etibarilə, ictimai həyatı insanlar arasındakı ictimai əlaqələrin istehsalı və təkrar istehsalı kimi müəyyənləşdirmək olar. Müasir dövrdə cəmiyyətin siyasiləşməsi, maddi və mədəni həyatın bütün sahələrinə siyasətin təsirinin artması tədqiqat obyektini kimi diqqəti cəlb edən və maraq doğuran bir hadisədir. Buna görə ilk növbədə, siyasətin, onunla bilavasitə bağlı olan siyasi sistemin, iqtisadi və sosial amillərin mahiyyətini araşdırmaq vacibdir. İnsan həyatının qaçılmaz elementi olan siyasət nədir? Siyasət termini çoxmənalıdır və onun məzmunu dövlətin, digər siyasi institutların, hakimiyyətin başqa qollarının öyrənilməsi ilə bərabər araşdırılır. Yunan dilindən tərcümədə siyasət dövləti idarə etmək sənəti, dövlətin öz ərazi daxilində və onun həddlərindən kənarda öz

	məqsədlərini həyata keçirməyin müəyyən vasitəsidir. Aristoteldən başlayaraq bütün filosoflar ictimai hadisə kimi siyasətin xarakterik cəhətini, onun hakimiyyətlə bilavasitə əlaqədə olmasını vurğulamışdır. Ş. Furye, M. Veber, K. Marks siyasətin mahiyyətini məhz belə açıqlamışlar. Beləliklə, siyasət hakimiyyətə dair sinif və sosial qrupların münasibətləri ilə bağlı olan cəmiyyət həyatının xüsusi sferasıdır. Siyasət» anlayışı qədim yunan filosofu Aristotelin eyni adlı əsərindən sonra geniş yayılmışdır. Aristotel siyasəti insan birliklərinin formaları arasında münasibətlərin ən vacibi hesab edirdi. Onun fikrincə, siyasət hakimiyyət və idarəetmənin müəyyən növlərini təsdiq edərək insanları birləşdirir, cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edir. Elmi ədəbiyyatda siyasət termininin çoxlu sayda anlayışları verilir. Onlardan bəzilərini göstərək: Siyasət birgə yaşamaq sənətidir - Platon, qədim yunan filosofu. Siyasət siniflər arasında gedən mübarizədir - V.İ.Lenin və s. Siyasət anlayışının tərifində fikir ayrılığının çoxluğu onun nə qədər mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə olduğunu göstərir. Siyasət ilk növbədə , cəmiyyətin iqtisadi və sosial – məişət həyatı ilə yanaşı insanların həyat fəaliyyətlərinin xüsusi sferasıdır.
21	Siyasətlərin komponentləri, səviyyələri və funksiyaları Siyasətin komponentlərini nəzərdən keçirək: • konkret ictimai quruluşun arzu edilən obrazı (ideal) • siyasi reallıq • siyasi məqsədə və ideala nail olmaq yolları və vasitələri. Siyasətin elementləri bunlardır: normativ ideyalar, hakimiyyət və siyasi münasibətlər, subyektiv göstərişlər (təfəkkür, nitq, davranış), siyasi institutlar və təşkilatlar. Siyasətin səviyyələri: mikrosəviyyə (gündəlik), mezasəviyyə (ictimai), meqasəviyyədən (global) ibarətdir. Siyasətin funksiyalarına nəzər salaq: • mürəkkəb sosial sistem olan cəmiyyətin bütövlüyünün qorunması və möhkəmləndirilməsi, ictimai asayişin təmin olunması; • bütün cəmiyyətin qarşıda qoyduğu məqsədlərin işlənilib hazırlanması, onların həyata keçməsi üçün kütlələrin təşkili və ehtiyatların səfərbər edilməsi; • maraqların koordinasiyası və konfliktlərin nizama salınması, gərginliyin qarşısının əvvəlcədən alınması; • mürəkkəb sosial obyektlərin təşkil edilməsi; • siyasətin subyektlərinin ümumi maraqlarının aşkarlanması; • subyektlərin davranışlarının nümunəvi qaydalarının işlənilib hazırlanması; • subyektlər arasında funksiyaların bölüşdürülməsi.
22	Siyasətin subyektləri nədən ibarətdir

	Siyasətin subyektləri dedikdə, şəxsi məqsədlərini formalaşdırıb realizə etməyə qadir siyasi həyatın iştirakçıları nəzərdə tutulur (Dövlət, Lider, Partiya, Millət, Seçici və s.). Bunların müstəqilliyi şəxsi maraq və tələbatların mövcudluğunda ifadə olunur. Yalnız maraqların dərk olunma zəminində subyektlərin özünüdərk etməsi baş verir, bu səbəbdən siyasət və cəmiyyətdə özünün və öz vəziyyətinin, tərəfdaş və qarşı tərəfin qüvvə və təsirini real qiymətləndirmək əhəmiyyətli rol oynayır. Subyektin vacib keyfiyyətlərindən biri onun fəallığıdır. Fəallıq subyektin fəaliyyət dairəsinin intensivlik dərəcəsini ifadə edir. Siyasi fəallıq, digər fəallıq növləri kimi, müxtəlif istiqamətlərdə ola bilər. O, siyasi sistemin təkmilləşməsinə, siyasi münasibətlərin sabitləşməsinə yönəldilmiş konstruktiv xarakter daşıya bilər. Eyni zamanda, sistemin dağılmasına yönəldilmiş destruktiv fəallıq da mövcuddur. Siyasi elmlərdə siyasətin subyektlərinin bir neçə növü verilir. Birinci növ siyasi həyatın bilavasitə iştirakçılarıdır: dövlət, partiya, lider, ictimai təşkilat və hərəkatlar. Məhz onlar siyasi arenada daim iştirak edir, kütləvi şüur isə siyasəti məhz onlarla bağlayır. İkinci qrup siyasi elitalardır. Üçüncü qrup partikulyar mənafe qruplarıdır (lobbi). Bundan başqa, siyasətin beynəlxalq subyektləri də vardır: • milli dövlətlər • «supermilli» təşkilatlar. Bura global xarakter daşıyan milli dövlət assosiasiyaları daxildir (Amerika dövlətləri təşkilatı, Avropa iqtisadi birliyi və s.); • qeyri - hökumət təşkilatları (transmilli korporasiyalar bura aid edilir). Onlar öz investisiyaları və firmaları vasitəsilə dövlətlərin siyasətinə təsir göstərə bilərlər. • BMT sisteminə daxil olan beynəlxalq hökumət təşkilatları (YUNESKO, Dünya bankı, Beynəlxalq əmək təşkilatı və s.).
23	Siyasi münasibətlər və mənafe Siyasi münasibətlər cəmiyyətin idarə olunması və təşkilinə dair sosial qruplar, fərdlər, sosial institutların qarşılıqlı əlaqələri kimi müəyyənləşir. Bu münasibətlər siyasətin əsas atribut keyfiyyətlərini özündə birləşdirir: • onların mahiyyəti sosial subyektlərin (sosial qrup, fərd) bütöv sosial varlığa uyğun olan problem və maraqlarla əlaqəsinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Dövlət bu əlaqənin saxlanması və istiqamətləndirilməsində bir alət kimi çıxış edir. • idrakin fəal iştirakı ilə yaranan siyasi münasibətlər insanların beyinlərində deyil, gördükləri işlərdə, hərəkatlarda, proseslərdə sosial qruplar, dövlətlər, partiyaların əlaqələrində özünü göstərir. • siyasi münasibətlər fəal xarakteri ilə seçilir ki, bu da insanlara öz həyatlarının bir çox daxili və xarici parametrlərinə təsir etmək imkanı yaradır. Məs; bu cür təsir cəmiyyətin iqtisadi həyatına

	göstərilə bilər. • hakimiyyət, məcburiyyət, nüfuz təsiri, təşkilatın imkanlarından istifadə olunma (bu keyfiyyətdə müəyyən prinsiplər əsasında insanların iradə və hərəkətləri nəticəsində yaranan həm partiyalar, həm ittifaqlar, hərəkatlar, həmçinin, dövlət, institutlar çıxış edə bilərlər) siyasi münasibətlərin əlində spesifik alətdir. Beləliklə, siyasi münasibətlər sferası bütün siyasi fəaliyyət obyektlərinin məcmusudur, başqa sözlə desək, cəmiyyətin siyasi həyatı məhz bu münasibətlərdə üzə çıxır. Subyekt tərkibinə görə siyasi münasibətləri üç qrupa bölmək olar: Birinci qrup - siniflər, iri sosial qruplar, millətlər və dövlətlər arasında olan münasibətlərdir. Bu münasibətlər siyasi sistemin əsasını təşkil edir və müvafiq siyasi təşkilatların fəaliyyətində öz əksini tapır. İkinci qrup - şaquli münasibətlər adlandırılan siyasi hakimiyyətin həyata keçirilmə prosesində yaranan münasibətlərdir. Üçüncü qrupa siyasi təşkilat və idarələrin arasında yaranan münasibətlər aid edilir. Siyasi mənafe beş əsas mərhələdən keçir: • cəmiyyətlə praktik əlaqələrdə subyektin vəziyyəti; • bu vəziyyətin subyekt tərəfindən dərk edilməsi səviyyəsi; • davranış və fəaliyyət motivləri; • obyektiv aləmdə mənafeinin təsdiq olunması prosesindən ibarət hərəkətin özü; • mənafeinin təsisləndirilməsi. Siyasi mənafe ilk səbəb olaraq siyasi davranışın mənbəyidir. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, siyasi mənafe siyasi prosesi hərəkətə gətirən qüvvədir. Siyasi mənafeilər rəsmi qeydə alınmış partiyalar tərəfindən və həm də siyasi cərəyanların nümayəndələri tərəfindən ifadə oluna bilər. Siyasi problem, siyasi mənafeilerin toqquşmasından labüd şəkildə yaranmış şəraitdir. Siyasi problemin vaxtında həll edilməməsi siyasi konfliktə apara bilər, bu da öz növbəsində müvafiq tədbirlərin görülməməsi nəticəsində silahlı toqquşmaya gətirib çıxarda bilər. Beləliklə, siyasi mənafeilerin toqquşması müharibəyə, inqilablara, üsyanlara apara bilər. Hər bir siyasi sistem bir çox amillərlə: geosiyasi, milli, ənənəvi və s. müəyyənləşən özünün siyasi maraqlarını ifadə edir. Müxtəlif əlamətlərə görə siyasi mənafeilər aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: • mənafeini təmsil edən orqana görə: dövlət, partiya, ictimai təşkilatların və birliklərin mənafeiyi; • siyasi xəttin xarakterinə görə: ultrasol, sol (solçu), sol mərkəz, mərkəz, sağ mərkəz, ultrasağ; • siyasi rejimin xarakterinə görə: totalitar, demokratik və s.
24	Siyasi münasibətlərin sabit xarakter daşması üçün nə lazımdır? Birincisi, cəmiyyətdə qarşılıqlı əlaqəyə girən insanların davranışını

	nizama salan dəqiq norma və qaydalar mövcud olmalıdır. Məsələn, əgər söhbət parlamentarizm institutundan gedirsə, parlament deputatlarına müəyyən davranış modelini sərəncam verən normalar toplusu olmalıdır. Bu, deputatlara qanunvericilik fəaliyyətində iştirak etməyə, seçicilərlə görüşməyə, açıq şəkildə öz mövqeyini bildirməyə və s. bir vəzifə kimi tapşırıq verir. Parlamentin tərkibinin dəyişməsi heç də bu normaların dəyişməsinə aparmır. Yeni seçilmiş deputatlar yenə də bu normalara əməl etməklə öz statuslarını qorumağıdır. İkincisi, qəbul olunmuş norma və qaydaları pozanlara qarşı sanksiyaların sabit xarakter daşması əhəmiyyətli rol oynayır. Düzdür, bu sanksiyalar müxtəlif xarakterli (yüngül və ya daha ağır) ola bilər. Üçüncüsü, vacibdir ki, qarşılıqlı əlaqələr sferasına daxil olan insanlar institusional normaları lazımi, təbii, əhəmiyyətli bir lüzum kimi qəbul etsinlər. Bu halda institusional normalara əməl etmək onlar üçün adi bir hal alır. Beləliklə, siyasi münasibətlər maddi və mənəvi münasibətlərin fəaliyyət göstərməsinin zəruri şərti kimi çıxış edirlər. Onların mürəkkəbliyi, dinamizmi və ziddiyyətliliyi, mövcudluq formalarının rəngarəngliyi bu münasibətlərin tədqiq və təhlil edilməsi zamanı fikir müxtəlifliyinin olmasını şərtləndirir.
25	Politologiyanın qanunauyğunluqlar sistemini göstərin Siyasi elm olmaq etibarilə politologiyanın öz qanunauyğunluqlar sistemi vardır. Təzahür sahələrindən asılı olaraq bütövlükdə onun bütün qanunauyğunluqlarını üç qrupa bölmək olar: <u>Birinci qrup qanunauyğunluqlar</u> - cəmiyyətin iqtisadi bazisi ilə üstqurumun elementi olmaq etibarilə siyasi hakimiyyət arasında münasibəti əks etdirən siyasi-iqtisadi qanunauyğunluqlardır. Siyasət iqtisadiyyatın təməkləşmiş ifadəsidir. İqtisadiyyatı siyasətdən, siyasəti isə iqtisadiyyatdan ayırmaq olmaz. Onlar üzvi əlaqə və vəhdətdədir. Bu özünü onda göstərir ki, iqtisadiyyat, iqtisadi münasibətlər nəticə etibarilə bütün ictimai hadisələrin, nəzəriyyələrin, təsisatların meydana gəlməsi və inkişafını müəyyən edir. Deməli, siyasi baxışlar da insanların iqtisadi münasibətlərinə və mənafelərinə əsaslanır. İqtisadi münasibətlərin yenidən qurulması istehsal, bölgü və idarəçilik münasibətlərinin dəyişilməsini, siyasi münasibətlərin yeniləşməsinə tələb edir. Lakin, bazisin törəməsi olan siyasət iqtisadiyyata, iqtisadi münasibətlərə əks təsir göstərir, cəmiyyətin iqtisadi inkişafını sürətləndirə bilər və ya əgər bu siyasət düzgün olmazsa onun inkişafı yolunda maneəyə, əngələ çevrilir. İqtisadiyyatdan asılı olmayan, iqtisadi şəraitdən törəməyən siyasət mövcud deyildir. Siyasətin təsirinə məruz qalmayan iqtisadiyyat da ola bilməz. İqtisadiyyat və siyasət ictimai həyatın iki qarşılıqlı əlaqədə olan tərəfləridir. Onların qarşılıqlı asılılığı və bağlılığının dialektikcəsinə başa düşülməsi cəmiyyətin indiki dövrü üçün çox vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Siyasət, eləcə də siyasi və dövlət hakimiyyəti sistemi iqtisadi proseslərin inkişafı ilə sıx və qırılmaz surətdə bağlıdır.

İkinci grup qanunauyğunluqlar – siyasi-sosial qanunauyğunluqlardır. Onlar siyasi hakimiyyətin inkişafını öz daxili məntiqi və strukturu olan xüsusi sosial sistem kimi səciyyələndirir.

Siyasi hakimiyyət sisteminin əsas qanunauyğunluğu sabitliyin möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. Bu qanunauyğunluq müxtəlif siyasi sistemlərdə müxtəlif şəkildə həyata keçir. Məsələn, avtoritar sistem sabitliyin möhkəmləndirilməsi üçün hakimiyyətin son dərəcə təmərküzləşməsinə, zorakılığın geniş tətbiq edilməsinə tələb edir. Demokratik sistem isə əksinə, hakimiyyət bölgüsünə (qanunverici, icraedici, məhkəmə hakimiyyəti) maraq göstərmək və razılığa gəlmək prinsiplərinə əsaslanmağı nəzərdə tutur.

Üçüncü grup qanunauyğunluqları şərti olaraq siyasi-psixoloji qanunauyğunluqlar adlandırmaq olar. Onlar şəxsiyyət və hakimiyyət arasında qarşılıqlı münasibətləri əks etdirir. Siyasi-psixoloji qanunauyğunluqlardan ən maraqlısı siyasi liderin hakimiyyəti əldə etməsi və onu əldə saxlaya bilməsidir. Bu qanunauyğunluq ilk dəfə N.Makiavelli tərəfindən formulə edilmişdir.